

б) емоційний стан, психічні переживання людини (*весело, радісно, спокійно, неспокійно, тривожно, сумно, смішно*). Напр.: *Сьогодні весело мені!* (М.Рильський); *І так весело було* (П.Тичина); *Так чогось на душі тривожно, неспокійно* (М.Стельмах); *Затишно дітям в пазусі казок* (Л.Косненко); *Було нам важко і було нам зле. І західно, і східно. Було безвихідно. Але нам не було негідно* (Л.Костенко); *Це не чудо, це чад, мені страшно такого кохання* (Л.Костенко);

в) стан довкілля (*вогко, морозно, душно, жарко, спекотно, тихо, холодно*). Напр.: *Ставало вогко й холодно* (М.Коцюбинський); *Тихо, пустельно, мов на краю світу* (О.Гончар).

Отже, предикативні відприслівникові слова не утворюють нової частини мови і не становлять прислівникового розряду. Адже новостворена частина мови повинна б мати нові, не повторювані в інших частинах мовах, граматичні категорії, виконувати інші формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні функції, стосуватися відмінної від інших частини мови семантики. Як було показано вище, такі слова не виражають іншої семантики, не виконують нових формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних функцій, не мають нових, які не трапляються в інших частинах мови, граматичних категорій. Вони дублюють семантичні, синтаксичні і категорійно-морфологічні показники дієслова. Предикативні слова відприслівникового походження відрізняються від власне-дієслів тим, що вони утворюються тільки аналітичним способом (за допомогою аналітичної синтаксичної морфеми-зв'язки), тоді як словоформи власне-дієслів структуровані переважно синтетично (за допомогою флексій та інших засобів морфологічного слова). Предикативні слова відприслівникового походження не становлять також якоїсь часини прислівників, оскільки відрізняються від останніх дієслівною семантикою, дієслівними формально-синтаксичними і семантико-синтаксичними функціями в односкладних реченнях, дієслівними граматичними категоріями. Тому аналізовані предикативні слова являють собою аналітичні дієслова із семантикою стану. Це специфічна група аналітичних дієслів, у яких граматично закріплені категорії часу та способу, одноособовість і нівельована категорія виду. За характером граматичних трансформацій відприслівникові аналітичні дієслова відбивають семантичний і синтаксико-морфологічний ступені частиномовного переходу.

Розбудова сучасної граматичної теорії в українському мовознавстві неможлива без детального вивчення дієслова як найскладнішої і центральної частини мови, без ґрунтовного дослідження механізмів морфологічної і синтаксичної транспозицій, спрямованих як до сфери дієслова, так і від дієслова до інших частин мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М.– Л.: Гос. уч.-пед. изд-во Мин. просвещения РСФСР, 1947. – 784 с.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
3. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови / За ред. І.Вихованця. – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 398 с.
4. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.
5. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 1997. – 493 с.
6. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я.Плющ. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 2000. – 430 с.
7. Украинская грамматика. – К.: Наук. думка, 1986. – 360 с.

М.Я. Плющ

ЗВ'ЯЗАНІ СИНТАКСЕМИ В СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ

Стаття присвячена з'ясуванню функцій зв'язаних субстанціальних синтаксем у позиції об'єкта. Охарактеризовано синтаксичний зв'язок та засоби їх вираження з урахуванням взаємодії лексичної і граматичної семантики.

Ключові слова: прийменниково-відмінкова форма, об'єктна синтаксема, керування, словосполучення, синтаксична семантика, синтаксична деривація.

Пізнання синтаксичного механізму мови лежить у площині з'ясування правил побудови синтаксичних конструкцій із формальних компонентів. Як справедливо зауважив Е.Бенвеніст, „мова

завжди містить лише невелику кількість основних елементів, але ці елементи, самі по собі нечисленні, можуть вступати у велику кількість комбінацій. Самі елементи ми виявляємо саме через ці комбінації [3, 23]. Комбінації формальних елементів потрактовують на основі характеру синтаксичних зв'язків та особливостей семантико-синтаксичних відношень. Найбільш прийнятними на сьогодні є погляди лінгвістів, які в основу визначення функцій компонентів кладуть критерій входження / невходження їх до предикативної основи речення. В україністиці цю концепцію доповнили і розвинули Й.Ф. Андерш, І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, Н.Л. Іваницька, А.П. Загнітко та інші дослідники, які розрізняють семантику елементарного/неелементарного речення на основі внутрішньої організації його складу. Елементарне речення структурують компоненти позначуваного у реальній дійсності.

Дослідники синтаксичної семантики вбачають її специфіку в тому, що „носіями граматичних значень є словоформи (одиниці морфології) і синтаксичні структури (одиниці синтаксису)” [1, 244].

Морфологічні одиниці – форми слів – у складі синтаксичних одиниць словосполучення і речення виконують роль елементарної синтаксичної одиниці. У складі підрядного словосполучення вони виступають стрижневим чи залежним компонентом, між якими встановлюються об'єктні, атрибутивні, обставинні та інші відношення. У складі речення синтаксеми представляють словоформи, які займають позиції конструктивних компонентів або виступають ад'єктивним поширювачем чи обставинним детермінантом неелементарного речення. Кваліфікація словосполучення як поєднання слів, що об'єктивують у мові об'єктні, атрибутивні та інші відношення реальної дійсності, на відміну від речень, які позначають ситуації, дії, події, факти, неоднозначна з погляду організації компонентів його складу на основі синтаксичних зв'язків.

За словами А.М. Мухіна, словосполучення, виконуючи функцію „будівельного матеріалу” для речення, і в плані взаємодії лексичного та синтаксичного рівнів мови виявляє своєрідність: „розпадається на складові компоненти, кожен із яких ... (але не фраза в цілому) вступає у той чи інший синтаксичний зв'язок і відтак – самостійно чи в поєднанні зі службовим елементом (дієсловом – зв'язкою, модальних дієсловом та ін.) – набуває статусу елементарної синтаксичної одиниці” [10, 224]. У складі словосполучення вона виступає стрижневим чи залежним компонентом, між якими встановлюються об'єктні, атрибутивні, обставинні та інші відношення. А в складі речення синтаксеми займають позиції конструктивних компонентів або виступають ад'єктивним поширювачем чи обставинним детермінантом неелементарного речення.

Однак у поглядах на семантико-синтаксичну структуру речення та заповнення компонентів семантики речення, що відображають конкретну ситуацію, у мовознавстві наявні значні розходження. Суперечливе трактування синтаксичне зв'язків і відношень, неоднозначне використання термінів для позначення опозицій компонентів (центральність / периферійність, обов'язковість / необов'язковість, валентна зумовленість форми предикатом чи дієсловом) спонукає дослідників до поглибленого осмислення специфіки семантики синтаксичних одиниць. Актуальним сьогодні є, зокрема, з'ясування з погляду семантичного синтаксису функції синтаксеми як носія елементарного змісту конструктивного компонента речення чи як поширювача його складу на основі аналізу категорійного значення слова, морфологічної форми і здатності реалізуватися в певній позиції за певним типом зв'язку. Об'єктом нашого дослідження є зв'язані синтаксеми, представлені приєднано-відмінковими формами іменних слів.

Характеризуючи погляди лінгвістів на значення речення і значення висловлення, Дж. Лайонз розглядає поняття речення як абстрактну сутність, незалежну від ситуативного контексту, тобто як одиницю певної мовної системи. Водночас зазначає: «не треба ототожнювати значення і використання, а також значення речення і значення висловлення..., тому що значення речень суттєво залежить від їхнього характерного використання» [9, 155].

Орієнтація дослідників на вивчення елементарних (неподільних) морфологічних і синтаксичних одиниць у їх взаємозв'язках у межах одиниць-конструкцій, більших за слово та словосполучення, зумовлює розгляд речення як багатоаспектної синтаксичної одиниці мови і мовлення з урахуванням взаємодії лексичного, морфологічного і синтаксичного рівнів мови.

Семантична модель (схема) речення відображає у свідомості мовців типізовану позалінгвальну дійсність. Синтаксичний механізм мови визначає правила побудови синтаксичних конструкцій із формальних компонентів, які заповнюють позиції синтаксем.

Об'єктом аналізу обрано зв'язані синтаксеми, представлені приєднано-відмінковими формами іменників.

Термін синтаксема у семантичному синтаксисі трактують як мінімальну синтаксичну одиницю, яка є носієм елементарного змісту і конститутивним компонентом речення, що виконує в

ньому певну функцію [12, 543]. Іменні синтаксеми визначаються на основі синтаксичного односпрямованого зв'язку: придієслівного, приіменного, приад'єктивного чи приадвербіального. Г.О. Золотова розрізняє три функціональні типи синтаксем: **вільні, зумовлені та зв'язані**. **Вільна і зумовлена** синтаксеми можуть вживатися самостійно, ізольовано (перша) як компонент речення або як компонент словосполучення чи як компонент речення або словосполучення (друга); **зв'язана** – тільки у прислівному зв'язку. Коло зв'язаних синтаксем невелике, вони відображають індивідуальну лексичну сполучуваність. Основне значення їх – вираження об'єкта [8, 3-16].

Дослідники функцій відмінків української мови характеризують об'єктну функцію як прислівну, виражену зв'язком сильного керування. Відповідно розрізняють дієслова – за ознакою, чи вимагають доповнювача їхньої семантики (об'єктні), чи не вимагають (суб'єктні, абсолютні). Із цих позицій охарактеризовано родовий, знахідний, давальний та орудний об'єкта у працях Й.Ф. Андерша [2], І.Р. Вихованця [4, 5], К.Г. Городенської [6], М.Я. Плющ [11] та ін.

Опис субстантивних об'єктних синтаксем у придієслівній позиції полягає у виділенні груп і підгруп дієслів, що вимагають об'єкта, вираженого формою певного відмінка, разом із якою дієслово входить у структуру речення, займаючи позиції предикат + об'єкт, адресат, інструмент, представлені на формально-синтаксичному рівні придієслівними словоформами іменника:

- 1) присудок + прямий додаток (об'єкт у знах. відмінку: *Учень розв'язав задачу*);
- 2) присудок + непрямий додаток (адресат – у дав. відмінку: *Я не заздрю другові*);
- 3) присудок + непрямий додаток (знаряддя або засіб – в орудн. відмінку: *Анатолій Авдієвський керує народним хором України*);
- 4) присудок + об'єкт стану особи (об'єкт стану – у формі род. відмінка: *Дівчина боїться грози*) та ін. В усіх формах із функцією об'єкта завжди окреслено коло іменникових лексем. Наприклад: *керувати хором, оркестром, групою, колективом, установою, театром, університетом, школою тощо, торкатися якогось предмета, частини тіла людини, справи, питання, проблеми; поворушити рукою, ногою, вухами, головою, тілом, бровами, мізками* та ін.

Зв'язана субстанціальна синтаксема зумовлена лексичним значенням дієслова, яке без об'єктного компонента не здатне самостійно виражати свою реляційну семантику і потребує доповнення, приєднуючи синтаксему, що входить до елементарної структури речення як конструктивний компонент його ядра.

Позицію об'єкта займають також зв'язані синтаксеми, представлені прийменниково-відмінковими формами.

Синтаксеми об'єкта формально представлені знахідним з прийменниками **з, за, на, під, перед, до, над, у (в)**.

За моделлю «у + знах.» функціонують

- 1) іменні синтаксеми з прийменником **у (в)** при дієсловах спрямованої дії у щось, всередину предмета: **встрявати, вгрузати, застрявати, втупитися, впадати, вчитуватися, литися, виливатися, стріляти, попасти, закохатися, одягатися** та ін. Наприклад: *Глухов одвернувся до чорного нічного вікна... і втупився поглядом у своє схудле обличчя* (М. Рябокляч); - *Ну, як же ж там... дівчино, як ви рішилися? – спитав [суддя], пильно вдивляючись в неї* (О. Кобилянська);
- 2) іменні синтаксеми з прийменником **у (в)** при деліберативних дієсловах: **грати, гратися, гуляти** та об'єктно-деліберативних: **вірити, повірити** (в що?). Наприклад: *Дід любив грати в шахи; Іван Франко вірив у свій народ* (П. Тичина); *Тут дуже хороше гратися в жмурки, бо можна так сховатися, що той, хто жмуриється, зроду-віку не знайде* (О. Копиленко);
- 3) іменні синтаксеми, представлені словоформою знахідного з прийменником **за** при дієсловах дії з метою утриматися за щось (**хвататися, вчепитися, зачепитися, схопитися**) або дії на користь іншої особи: **заступитися, ручатися, відповідати**. Наприклад: *Христя завжди заступалася за Чіпку* (Панас Мирний); *За машину відповідали дід Петро... і колишній танкіст Гаврилов* (Ю. Яновський);
- 4) іменні синтаксеми, представлені словоформою знахідного з прийменником **на** при дієсловах із семантикою каузального впливу на когось: **вплинути, подіяти**, дистрибутивності: **розділити, розривати, поділити, подробити** та ін. Наприклад: *Особливо гарно впливає море на нерви, сплю добре* (М. Коцюбинський); *На літературу й мистецтво заявили свої права люди... з новим життєвим досвідом* (З журналу). Активно функціонують синтаксеми цих типів у зв'язках із

віддієслівними іменниками: *гра в шахи (у футбол), віра в справедливість, заступництво за бідних, відповідальність за дітей, поділ на частини, вплив на особистість, донесення на сусіда.*

Іменні синтаксеми, представлені формою орудного з прийменником **за** функціонують:

1) у прислівній позиції з дієсловами догляду за кимось та емоційного стану: **спостерігати, доглядати, пильнувати, стежити, уболювати, скучати, жаліти, плакати** та ін. (за ким). Наприклад: *Оце я провідав свата ...та й піду..., бо треба за хазяйством доглянути* (А. Шиян); *Не жалій за минулим – не повернеться* (Нар. тв.).

2) синтаксеми, представлені формою орудного з прийменником **над** при дієсловах догляду, панування над ким / чим: **панувати, царювати, шефствувати, вивищуватися**, а також при дієсловах збиткування внаслідок негативного ставлення до когось: **збиткуватися, глузувати, насміхатися, жартувати, глумитися**. Наприклад: *Не збиткуйся, чужа мати. Не збиткуйся надо мною* (П. Чубинський); *Не порина та й не порина [Явдоха] та ще й глузує над усіма* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Недоля жартує над старою головою* (Т. Шевченко).

3) синтаксеми, представлені формою орудного з прийменником **перед** при дієсловах поведінки суб'єкта, зумовленої ставленням до нього іншої особи: **гнути, згинатися, хилитися, схилитися, запобігати, принижуватися, кланятися** та ін. Наприклад: *Шкільний сторож мартин Іванович був у школі визначною людиною, - його поважали і навіть запобігали перед ним* (О. Копиленко); *Перед сильним не згинайтесь*; *Хто ж на землю впав без сили, Щоб того нагодували, Щоб його ви напоїли* (Я. Щоголів). У сполученні з віддієслівним іменником іменна синтаксема зберігає об'єктне значення: *схилання перед хазяїном, запобігання перед начальником, приниження перед оратором.*

Із родовим прийменниковим об'єктна синтаксема виступає:

1) з прийменником **до** при дієсловах **долучитися, дотягнутися, досягнути, примкнути, приєднатися, пристати** (до чого). Наприклад: *До цього образу долучається ще одне, чисто звукове враження: дзижчання мух* (І. Вільде); *Мстислав ледве дотягнувся до шворки і сіпнув* (А. Хижняк). Значення об'єкта виражає родовий прийменниковий і в зв'язках із віддієслівними іменниками: *прилучення до роботи, залучення до колективу, тяга до знань.*

2) із прийменником **від** при дієсловах **відмовитися, відсторонитися (відгородитися), відрізнятися, відділитися**. Наприклад: *Адже, по східному звичаю, гості не повинні відмовлятися від дарунків* (Леся Українка); *Ориська хоче відлучитися од них [подруз]* (І. Вільде); *Хіба од верховіть летючий вітер можна одділити?!* (М. Рильський).

У формі місцевого відмінка функціонують зв'язані об'єктні синтаксеми при дієсловах **зосереджуватися, базуватися, спеціалізуватися, зупинитися** (на чому?); **жити, знаходитися** (при кому?); **стукати, барабанити** (по чому?); **зізнатися, помилитися, переконатися** (в чому?). Наприклад: *Ви можете одержати від нас винагороду, коли чесно в усьому зізнаєтесь* (І. Цюпа); *Може людина помилятися в людині, але не можуть народи помилятися в народах* (О. Довженко); *Він почав роздивлятися, щоб по суміжних будівлях переконатися у власній помилці* (О. Довженко).

За визначенням А.П. Загнітка, у синтаксисі треба розрізняти: 1) реченнєвотвірні, 2) реченнєвомодифікаційні і 3) словосполученнєво-твірні синтаксичні зв'язки, які мотивуються різними чинниками – міжривнєвими взаємопереходами, напрямими дериваційних зв'язків, появою вторинних синтаксем, що ускладнюють об'єктивний зміст речення й утворюють неелементарні синтаксичні структури [7, 17].

Морфологічні форми найтісніше пов'язані з актуальним аспектом синтаксису як засоби, які безпосередньо відображають дійсність. Система мови реально існує у її функціонуванні – в мовленні [9, 203]. Слово як лексична одиниця у складі словосполучення і в реченні виражає свою семантику у взаємодії з семантикою синтаксичною.

Характеризуючи особливості вираження змісту речення морфологічними і синтаксичними засобами, Г.О. Золотова зазначає, що форми і значення синтаксем становлять вертикальну координату, а функції і позиції – горизонтальну. Якщо вільна синтаксема ніби замкнена в собі, незалежна від позиційних можливостей, то значення зумовленої і зв'язаної синтаксем (суб'єктної, об'єктної та ін.) похідні від реалізованих ними позицій. Зокрема статус відмінкових форм у дієслівних реченнях не вміщуються в рамках дієслівного керування [8, 11-12].

На несумісності поняття керування з поняттям синтаксичного зв'язку наголошує і А.М. Мухін: «...Керування взагалі не можна сумістити з підрядністю в понятті синтаксичного зв'язку... Керування йде від дієслівного елемента, тоді як підрядність, або, інакше, субординативний зв'язок, знаменує собою протилежну спрямованість» [10, 115]. Цей підрядний зв'язок, за його

словами, властивий об'єктній субстанціальній синтаксемі як залежному компонентові при дієслівному предикаті. Раніше таку думку висловив Л.В. Щерба, заперечуючи положення про те, що керування визначається граматиною, він заявив, що насправді воно частіше належить кожному окремому слову, а тому є фактом словника [13, 93].

Дослідження навіть не всього функціонального діапазону функціонування зв'язаних синтаксем дозволяє зробити висновок, що репрезентація об'єктної синтаксеми ґрунтується на взаємодії лексичного значення дієслова й іменника та синтаксичної функції прийменниково-відмінкової форми як конструктивного компонента речення. А отже, реченнєвотвірний зв'язок словоформ, які займають позицію об'єкта, полягає у взаємодії його із словосполученнєво-твірним (керуванням).

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н.Ф. Спорные вопросы семантики. – М.: Гнозис, 2005. – 326 с.
2. Андерш Й.Ф. Семантична характеристика давального відмінка в сучасній українській мові // Українська мова і література в школі. – 1974. - №10. – С.34-40.
3. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – 447 с.
4. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наукова думка, 1980. – 286 с.
5. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – 231 с.
6. Городенська К.Г. Дериваційна природа давального адресатної посесивності // Лінгвістичні студії. – Донецьк: ДонНУ, 1999. – Вип. 5. – С.19-22.
7. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
8. Золотова Г.А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М.: Наука, 1988. – 440 с.
9. Лайонз Дж. Язык и лингвистика. Вводный курс. Перевод с англ. И.А.Муравьевой и Е.Г.Устиковой. – М.: УРСС, 2004. – 317 с.
10. Мухин А.М. Лингвистический анализ: Теоретические и методологические проблемы. – Л.: Наука, 1974. – 282 с.
11. Плющ М.Я. Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. – К.: Вища школа, 1986. – 175 с.
12. Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля, 2006.- 716 с.
13. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974, 428 с.

This article is devoted to the elucidation of functions which are connected with the substantial syntaxem in position of object. Syntactical connection and means of their expression have been characterized in accordance with the interaction of lexical and grammatical semantic.

Key words: prepositional-case form, objective syntaxem, running, word combinations, syntactaical semantic.

О.С. Афанасьєва

ТИПИ СЕМАНТИЧНИХ ДЕВІАЦІЙ У ТЕКСТАХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ

У статті досліджуються типи та механізми породження семантичних девіацій у текстах українських нормативно-правових документів.

Ключові слова: комунікація, дискурс, текст, адресант, семантика, аномалія, девіація.

Сучасний розвиток мовознавства позначений зміщенням орієнтирів від дослідження структурної організації мови до всебічного вивчення її функціонування. Незважаючи на розмаїття методів і методик, сучасна лінгвістика все впевненіше входить у тематику семантичної та функціональної теорій, найважливішими рисами яких є вивчення комунікативної орієнтованості всіх одиниць і категорій мовної системи.

Необхідність визначення типів комунікативних моделей та засобів їх вербального оформлення зумовила потребу вироблення певних правил спілкування. У зв'язку із цим зростає увага науковців до вивчення різноманітних типів відхилення від мовних норм: помилок, аномалій,